

## SOCIOLOGIE MĚSTA A FILMU

*Inocenc Arnošt Bláha a jeho role  
ve výzkumu Brna po druhé světové válce*

Dušan Janák – Olga Buchtíková

Inocenc Arnošt Bláha patří bezpochyby k nejvýznamnějším českým sociologickým klasikům a zakladatelům tohoto oboru v Československu. K rozvoji oboru přispěl otevřením nestandardních témat – v rámci české sociologie např. zkoumáním města jako sociálního jevu, v kontextu sociologie světové zpracováním tématu inteligence – i původním a objevným zpracováním témat tradičních (problém dělnictva, venkova, rodiny, socializace). Ve své sociologii dokázal spojit rozličné myšlenkové vlivy (vedle domácích zejména francouzské a německé) a formulovat vlastní obecnou sociologickou teorii – federativní funkcionalismus. Nepopíratelný podíl má i na promýšlení a budování sociologické metodologie (např. ve svébytné metodě sociální introspekce, ale i v pionýrském používání dotazníků pro sociologický průzkum atd.).

Zakladatelským a iniciačním způsobem přispěl k budování sociologie i po stránce institucionální a organizační. Položil základy brněnské akademické sociologii, inicioval vznik Masarykovy sociologické společnosti, byl klíčovou postavou při vzniku prvního oborového periodika v Československu – *Sociologické revue*, kterou pozvedl na světovou úroveň, vedl badatelské týmy a organizoval výzkumy. Z jeho největšího projektu, „Sociologického výzkumu města Brna“, realizovaného v roce 1947, přetiskujeme v tomto čísle *Iluminace* ukázky použitých dotazníků. Jelikož tento výzkum spadá co do intencí jeho iniciátora do sociologie města, představíme nejprve problematiku města, jak se vyvíjela v průběhu Bláhovy vědecké činnosti. Prostor budeme věnovat také jeho sociologickému zájmu o film a jeho dobovému kontextu. V závěru studie se zaměříme na Bláhovu roli ve zmiňovaném brněnském výzkumu a pokusíme se naznačit možnosti a meze dat dochovaných z provedeného výzkumu.

## Město v Bláhově sociologii

I když první českou prací spadající do oblasti zájmu sociologie města je pravděpodobně Chalupného spisek *Poměry dělnictva tábořského* z roku 1903,<sup>1)</sup> inspirovaný Engelsovou prací *Postavení dělnické třídy v Anglii*, nelze v Chalupného případě ještě mluvit o „čisté“ sociologii města. Teprve Bláhova kniha *Město. Studie sociologická* z roku 1914 představuje první původní českou sociologickou analýzu a teorii města jako sociálního jevu.<sup>2)</sup>

Fenoménu města Bláha věnoval svou badatelskou pozornost zejména v počátcích své vědecké kariéry. Sociologie města převažuje v Bláhově tvorbě (knižní i časopisecké) přibližně do poloviny dvacátých let, tedy zhruba v první třetině jeho badatelského života.<sup>3)</sup> Městu předcházela Bláhova disertace *Duše malého města* z roku 1908, která se soustředila na analýzu maloměsta.<sup>4)</sup> Do oboru sociologie města částečně spadá i jeho třetí monografie z roku 1925: *Sociologie sedláka a dělníka*.<sup>5)</sup> Později se Bláhův zájem obrací k jiným sociologickým tématům, k městu se vrací až ve velkém poválečném výzkumu Brna.

*Metodické dědictví francouzské sociologie:  
zkoumání příčin, struktury a funkcí*

Habilitační spis *Město. Studie sociologická* představuje v celku Bláhovy sociologie vymezení obecného metodologického přístupu k sociálním jevům, který si podržuje i u dalších sociologických monografií: Příčiny vzniku, struktura a funkce – to jsou tři

- 1) Emanuel Chalupný, *Poměry dělnictva tábořského*. Tábor: Dělnický spolek 1903.
- 2) I. A. Bláha, *Město. Studie sociologická*. Praha: Melantrich 1914. Podrobnější rozbor Bláhovy sociologie města a komparace se sociologií města Maxe Webera, Georga Simmela a představitelů chicagské školy (Park, Burgess, McKenzie), jakož i zasazení Bláhovy sociologie města do kontextu české sociologie města viz Dušan Janák, I. A. Bláha a počátky české sociologie města. *Sociální studia* 13, 2006, č. 2, s. 11–32.
- 3) Za zrození Bláhy-sociologa můžeme považovat jeho disertaci z roku 1908 a za teoretický testament *Sociologii* dokončenou v oficiálním intelektuálním vyhnanství v 50. letech a vydanou posmrtně v roce 1968. Viz I. A. Bláha, *Duše malého města*. 1908. Disertační práce; týž, *Sociologie*. Praha: Academia 1968.
- 4) Bláhův výzkum malého města je zajímavý také po stránce metodologické. Jedná se o jeden z prvních (ne-li vůbec první) českých sociologických výzkumů využívajících dotazníku. Ke svým závěrům o malém městě Bláha dospívá na základě analýzy asi 150 dotazníků rozeslaných „do malých měst českých, moravských a slovenských na jednotlivce nejrozličnějších stavů“. I. A. Bláha, K psychologii malého města. *Lidové noviny* 21, 1913, č. 199 (23. 7.), s. 1. Podrobnější metodologické údaje o konstrukci dotazníků, výběru respondentů a způsobu zpracování nejsou bohužel dostupné. Z publikovaného textu však vyplývá – řečeno dnešní terminologií –, že Bláhova metoda je kvalitativní analýzou odpovědí na převážně otevřené otázky. Z textu je také patrné, že Bláha pracuje s dotazníky opatrně a kriticky. Je si vědom omezené možnosti generalizace. Proto často ani neuvádí absolutní nebo relativní četnosti. S dotazníky pracuje, jako je běžné např. u analýz kvalitativních rozhovorů, tj. uvádí typické ilustrativní ukázky odpovědí nebo definuje a klasifikuje typy odpovědí k určitému tématu. Sledovanými tématy v Bláhově dotazníku byla např. otázka maloměstské religiozity, politického chování a smýšlení, poměr k povolání, volnočasové aktivity, vzájemný poměr maloměstských vrstev, hodnocení života na malém městě.
- 5) I. A. Bláha, *Sociologie sedláka a dělníka*. Praha: Orbis 1925.

metodické otázky, které je třeba podle Bláhy zodpovědět při zkoumání sociálních jevů. Podle tohoto schématu je sepsáno nejen *Město*,<sup>6)</sup> ale i jeho další sociologické monografie (*Sociologie sedláka a dělníka*, *Dnešní krise rodinného života*, *Sociologie intelligence* ad.).<sup>7)</sup> Základy své metody si Bláha dovezl pravděpodobně z Paříže, kde v akademickém školním roce 1908/1909 absolvoval roční studijní dovolenou. Kromě práce v knihovně, kde sbíral materiál pro svou habilitaci, ale i k sociologii národa, války a k dějinám sociologie, navštěvoval přednášky na Sorbonně. Vliv Durkheima a Wormse, se kterým se i spřátelil, působil při jeho definitivním příklonu k sociologii a promítl se i v jeho metodickém přístupu, kterým se zřetelně liší od dalších významných tradic zkoumání města – historické optiky Maxe Webera nebo filozofujícího esejsmu Georga Simmela či sociálně-ekologického přístupu představitelů chicagské školy.

*Město* je zároveň prototypem Bláhova monografického přístupu zaměřujícího se k jednotlivým sociologickým tématům. Takový přístup je dnes v podstatě samozřejmostí, ale v době budování disciplíny nebyl zcela automatický, jak dokládá v českých podmínkách kupříkladu systém Emanuela Chalupného, zachycený poněkud nepřehledným způsobem v sedmi svazcích jeho *Sociologie*.

### *Teorie dynamiky modernity*

Vliv francouzské tradice je přítomen i v Bláhově výkladu příčin vzniku měst, které zasazuje do teorie modernizace, přičemž výkladovým principem je mu dělba práce. Město je podle něj produktem specializace práce mezi zemědělci a vrstvou přebytečných řemeslníků a obchodníků při intenzivnějším naturálním hospodářství.<sup>8)</sup> Bláhův výklad je ovšem důsledně sociologický v Durkheimových intencích; specifikum městskosti neleží v příčinách jejího vzniku. Jakmile městská společnost vznikla, liší se podstatně od skupiny venkovské v řadě ohledů, je sociálním jevem sui generis: „Městskost sociálních jevů vyjádřena jest **pokrokem** a tendencí k **individualisaci**, k **racionalisaci** a k **solidarisaci**.“<sup>9)</sup>

Hybnou silou moderní společnosti je podle něj kapitál a vědění, obojí je městskou doménou, charakterizuje městskou práci. Podle Bláhy plyne z povahy městské práce nový typ solidarity, který lze charakterizovat Durkheimovým konceptem organické solidarity. Tato solidarita má zároveň racionální základ, protože plyne z uvědomění si sociální blízkosti, z racionální abstrakce, k níž došlo společenskou diferenciací (odkázáním jedince na mnohé) a interakcí (množství křížících se tlaků i sociálních světů, které individuum ve městě obývá). Politickým základem města je svobodné individuum, jehož kolektivní reprezentací je volená městská samospráva. Tato nová

6) „[...] také při městském životě, rozdělujeme-li dějiny vzniku a vývoje města od příčin vzniku jeho a jeho funkcí, a toto vše zase od sociální látky tvořící městský organismus, jeho organizace hmotné i sociální, jakož i jeho funkcí, činíme tak jen k vůli usnadnění analytické práce [...]“. I. A. B l á h a, c. d. (pozn. 2.), s. 19.

7) I. A. B l á h a, c. d. (pozn. 5.); též, *Dnešní krise rodinného života*. Brno: vlastním nákladem 1933; T ý ž, *Sociologie intelligence*. Praha: Orbis 1937.

8) I. A. B l á h a, c. d. (pozn. 2.), s. 52.

9) I. A. B l á h a, c. d. (pozn. 2.), s. 17, zvýraznili autoři.

sociální individualizace doplňuje novou solidaritu a je výsledkem rostoucí společenské diferenciaci.<sup>10)</sup>

Bláha zasazuje sociální městský fenomén do teorie společenského vývoje, naznačené již v disertaci *Duše malého města*, kde analogicky ke Spencerovu dělení společností na vojenské a průmyslové, představující zároveň dva vývojové typy, dělí národní společnost na dvě skupiny – venkovskou a městskou. Venkov odpovídá stadiu vojenskému, město stadiu průmyslovému, přičemž společnost je v přechodu směrem k městskému typu seskupení. Z hlediska celku národní společnosti venkov představuje prvek statický, tradiční, konzervativní. Město s atributy pokrokovosti, dynamiky a modernosti stojí na opačném konci vývojové metafory. Místem střetu těchto dvou vývojových společenských fází, ohniskem přechodu, v němž se stýká tradice s pokrokem, sociální statika s dynamikou, konzervativní s moderním a se symptomatickými projevy v oblasti náboženské, politické, stavovské, je malé město jako sociální jev.<sup>11)</sup>

Z pohledu dnešní sociologie je problematickým prvkem Bláhova pojetí dynamiky kladné hodnocení vývoje, ztělesněné v modernistickém pojmu pokroku. Tento pojem je důležitý zejména v počátcích Bláhovy sociologické tvorby, tedy v etapě věnované sociologii města. Později Bláha pojetí pokroku reviduje a nakonec od něj v zásadě upouští a stále více pracuje s pojmem „funkce“, kterou chápe v původním durkheimovském významu, jako *de facto* teleologicky definovanou činnost směřující k uspokojení určité potřeby. Z ideje pokroku se postupně vytrácí důraz na neustálé a nezvratné společenské zlepšování. Už v *Sociologii sedláka a dělníka* z roku 1925 je město sice pojato jako nositel pokroku a změny, ale venkov je nositelem tradice a stability, nikoli zaostalosti. Funkcionálně jsou oba prvky nezbytné pro harmonické existování společnosti. Podle Bláhy je žádoucí, aby „vzájemnou pomocí oba činitelé byli posilováni ve vykonávání své specifické funkce v národní společnosti“, a pro žádoucí „vyrovnání mezi městem a venkovem, duchem a hmotou, kulturou a přírodou ve smyslu zduchovnění hmoty a zkulturnění přírody“ vytváří novotvar „rurbanism“.<sup>12)</sup>

V nucené intelektuální izolaci padesátých let Bláha s odstupem zhodnotil adekvátnost prognózy urbanizace venkova plynoucí z jeho teorie modernizace i naplnění požadavků vedoucích k racionalizaci a solidarizaci venkova. K urbanizaci sice došlo, k žádoucímu „rurbanismu“ již méně. „Venkovský člověk byl vržen náhle, někdy násilím, [...], do prostředí nového, industrializovaného, z jednoho technického věku do technického věku jiného [...],“ poznamenal si Bláha do osobních zápisků v r. 1958. Nejenže byl

10) Dominující charakteristiky nového sociálního typu jsou Bláhovými slovy tyto: „Co však hospodářský život městské skupiny nejvíce charakterizuje, [...], jest ta okolnost, že [...] nesl v sobě všechny zárodky pozměňování, vývoje, pokročivosti [s. 136]. Sociální funkce města spočívá tedy v tom, že se stalo místem dělení práce a množení potřeb, že dalo vznik novým povoláním a organizovalo novou společenskou vrstvu, že vůbec pro svou sociální osobitost [...] stalo se hnací silou všeho sociálního vývoje [s. 102–103]. Bylo jejím úkolem [buržoazie] organisovati práci, kapitál a vědění a učiniti z posledních dvou hybné síly novodobé společnosti. Tím se stala tvořitelkou všech kulturních hodnot moderní doby, stala se solidarizačním, individualizačním a racionalizačním elementem společnosti. V tom jest její zvláštní společenská funkce.“ I. A. B l á h a, c. d. (pozn. 2.), s. 206.

11) I. A. B l á h a, c. d. (pozn. 3.), s. 444–445.

12) I. A. B l á h a, c. d. (pozn. 5.), s. 181–182.



„[...] odtržen od půdy a svých hospodářských zvyků a tradic, ale byl uvolněn i od jiných tradičních vazeb života“.<sup>13)</sup> Urbanizace a industrializace venkova vedla sice k větší racionalizaci, nikoli však solidarizaci. Např. rodina, tradiční opora a hodnota venkova, byla novým hospodářským řádem rozrušena. Práce se „odstěhovala z domova“ a venkovský člověk se v mezdním režimu stal nikoli autonomní, ale „atomizovanou jednotkou, jež sice ještě pracuje na půdě, ale je osobně a citově odpoutána od půdy“.<sup>14)</sup> V retrospektivě odpovídá rolník padesátých let městskému proletáři let dvacátých – je odpoután od půdy, nevlastní výrobní prostředky (obojí tvoří podle Bláhy reálný základ životních hodnot), je odveden prací z domova, kde společná práce na společném podniku vytvářela silná pouta skupinové solidarity. Došlo tak k proletarizaci rolnických vrstev a jejich sociálnímu odcizení, když tradiční vazby rozrušené hospodářskou kolektivizací nebyly nahrazeny novými vazbami duchovními, celospolečenskými, reálně kolektivními.

Poválečný vývoj tedy do značné míry zapadal do Bláhova sociologického vidění města, jak je formuloval ve dvacátých letech. Možná a pravděpodobná Bláhova interpretace anomických tendencí na venkově by zněla: ztráta tradiční solidarity a absence solidarity nového typu je způsobena tím, že některé složky společnosti neplní náležitě svoji funkci. Hypotetická Bláhova odpověď na otázku, které sociální subjekty tyto funkce nesou a proč svou funkci neplní, přesahuje téma tohoto textu i Bláhovy sociologie města, a proto v tomto bodě své úvahy a interpretace Bláhovy skutečné i možné sociologie města zastavíme.

### Film v Bláhově sociologii

*Sociologie*, jakožto Bláhovo opus magnum, je pokusem o systematizaci sociologie jako vědního oboru s řadou speciálních disciplín.<sup>15)</sup> Sociologii filmu mezi nimi však nenalezneme; do této míry je název naší studie vlastně zavádějící. Přesto v jeho sociologickém systému film své místo má, jelikož své místo měl i v životě moderní společnosti, jejímž studiem se Bláha zabýval. Přehlédneme-li jeho bibliografii, zdá se, že se snažil postihnout téměř všechny její projevy, formy a aktuální problémy. Kromě problematiky ryze sociologické zpracovával ve svých textech a pojednáních i otázky pedagogiky a politiky, náboženství či etiky. Zůstalo jen málo oblastí, které Bláha publicisticky nechal ležet ladem.<sup>16)</sup> Podobně zešířila a důsledně recipoval i nejnovější domácí a zahraniční sociologickou literaturu, o čemž svědčí jeho pravidelně zveřejňované recenze v oborovém časopise *Sociologická revue*, v čele jehož redakce stál po celou dobu jeho existence.<sup>17)</sup> A byl to právě Bláha, který českou sociologickou veřejnost v roce 1935 seznámil ve své

13) I. A. Bláha, Rodinná kronika. *Universitas* 37, 2004, č. 4, s. 215–216.

14) Tamtéž, s. 215.

15) I. A. Bláha a, c. d. (pozn. 3.).

16) Srov. Juliána Obrdlíka v á, Bibliografie. *Sociologická revue* 10, 1939, č. 1, s. 118–132.

17) *Sociologická revue* vycházela v letech 1930–1940 a 1946–1949. Více informací o této publikační platformě brněnské školy viz Zdeněk R. Nešpor, Před ¾ stoletím.... *Sociologický časopis* 43, 2007, č. 2, s. 397–422.

době s nejrozsáhlejším a nejvlivnějším výzkumem filmového publika prováděným v letech 1929 až 1932 v USA.<sup>18)</sup> Výsledkem tohoto výzkumu, konaného za podpory Payneovy nadace, bylo v průběhu let 1933 až 1937 zveřejnění celkem dvanácti monografických studií tzv. Payne Fund Studies.<sup>19)</sup> Bláha poprvé o tomto výzkumu referoval v recenzi části *Sociologické revue* v roce 1935 hromadným pojednáním o deseti monografiích.<sup>20)</sup> Tuto recenzi vřadil do recenzi rubriky „Problém výchovy“, což je příznačné pro Bláhovo chápání problematiky filmu, jak ukážeme později. Druhou publikační vlnu z výzkumů Payneovy nadace reflektoval o dva roky později rovněž formou recenze v *Sociologické revue*. Jednalo se o publikace Edgarda Dalea *The Content of Motion Pictures a Children's Attendance at Motion Pictures*.<sup>21)</sup>

Zmíněné Bláhovy recenze však nejsou jeho prvním promyšlením problematiky filmu. Ve skutečnosti jimi Bláha pokračuje tam, kde končí jeho úvahy z knihy *Sociologie dětství*. Tuto názorovou kontinuitu nejlépe dokládá fakt, že Bláhova úvodní pasáž v recenzi z roku 1935 je doslovným úryvkem z této knihy, která byla poprvé vydána v roce 1927.<sup>22)</sup> V *Sociologii dětství* je o filmu pojednáno především z hlediska jeho významu pro rozvoj dětské fantazie, příznačné tomu se nachází tato pasáž v podkapitole nazvané „Fantasie a prostředí“, přičemž Bláhovo hodnocení tohoto média je veskrze pozitivní: „[...] funkce kina v dětském životě hlavně proto, že podporuje rozlet dětské fantazie, jest blahodárná.“<sup>23)</sup> Ve skutečnosti zde Bláha pouze rozvádí poznatky, které načerpal z disertační práce Emilie Altenlohové *Zur Soziologie des Kino* z roku 1914, Bláhově jediném literárním zdroji pro

- 18) Časopis *Sociální problémy*, další významné české sociologické periodikum a pražská protiváha *Sociologické revue*, přinesl informace o výzkumu sdruženého kolem Payneovy nadace až v roce 1937 prostřednictvím jediné recenze, a to Machotkova kritického posudku knihy Herberta Blumera *Movies and Conduct*. Viz Otakar Machotka, Herbert Blumer, *Movies and Conduct*. *Sociální problémy* 5, 1937, č. 2, s. 156–157. V historii tohoto časopisu se jednalo o jedinou recenzi monografického zpracování problému filmu.
- 19) Viz Garth J o w e t t – Ian C. J a r v i e – Kathryn H. F u l l e r, *Children and the Movies: Media Influence and the Payne Fund Controversy*. New York: Cambridge University Press 1996; Janet S t a i - g e r, *Media Reception Studies*. New York – London: New York University Press 2005, s. 24–26; Jostein G r i p s r u d, *Film Audiences*. In: John H i l l – Pamela C h u r c h G i b s o n (eds.), *The Oxford Guide to Film Studies*. Oxford: Oxford University Press 1998, s. 202–211.
- 20) I. A. B. [B l á h a], W. W. Charters, *Motion Pictures and Youth*; .... *Sociologická revue* 6, 1935, č. 1–2, s. 206–208. Ve výčtu se jedná o tyto Bláhou pojednané publikace: W. W. Charters, *Motion Pictures and Youth*; Perry W. Holaday – George D. Stoddard, *Getting Ideas from the Movies*; Ruth C. Peterson – L. L. Thurstone, *Motion Pictures and the Social Attitudes of Children*; Frank K. Shuttleworth – Mark A. May, *The Social Conduct and Attitudes of Movie Fans*; Wendell S. Dysinger – Christian A. Ruckmick, *The Emotional Responses of Children to the Motion Picture Situation*; Charles C. Peters, *Motion Pictures and Standards of Morality*; Samuel Renshaw-Vernon L. Miller-Dorothy P. Marquis: *Children's Sleep*; Herbert Blumer, *Movies and Conduct*; Herbert Blumer – Philip M. Hauser, *Movies, Delinquency and Crime*; Edgar Dale, *How to Appreciate Motion Pictures*.
- 21) I. A. B. [B l á h a], Edgar Dale: *The Content of Motion Pictures*... *Sociologická revue* 7, 1936, č. 1–2, s. 244–245.
- 22) I. A. B l á h a, *Sociologie dětství*. Praha – Brno: Dědictví Komenského v Praze – Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě 1927; 2. vydání 1930, s. 118–119.
- 23) Tamtéž, s. 119.

úvahy o filmu.<sup>24)</sup> Ve shodě s ní se pak domnívá, že největší význam má film pro děti z nejchudších sociálních vrstev, a to zvláště velkoměstských, neboť jak píše: „Zvláště pro dítě proletářské, jehož život odehrává se v temných bytech a úzkých ulicích, je kino světem, nahrazuje mu to všechno, co zámožnější zažívají v divadlech, koncertech, na výletech, na cestách.“<sup>25)</sup> Současně zde Bláha upozorňuje na nevhodnost většiny soudobé filmové produkce pro dětského diváka a na základě toho se dožaduje přísné kontroly, aniž však uvádí její cíle, formu nebo institucionální zázemí. Věcná fakta o tušeném vlivu filmu mu poskytuje až četba první série Payne Fund Studies. Nesmírně si cení takto vědecky pojatého výzkumu, pro jehož výsledky vidí praktické uplatnění při rozhodování psychologů či pedagogů o výběru filmů pro děti. Výsledky výzkumu shrnuje do pěti oblastí vlivu filmu: poučení, vnitřní postoje, emoce, zdraví a chování. Například upozorňuje na výzkumem prokázanou závislost mezi návštěvou filmového představení a poruchovostí spánku,<sup>26)</sup> kterou se později sám pokoušel prověřit v rámci Sociologického výzkumu města Brna otázkami č. 16/VII a 17/VII v žákovském dotazníku.<sup>27)</sup> Zároveň v duchu teoretických východisek výzkumu Payneovy nadace odmítá jednoznačně determinující vliv filmu na děti, jejichž osobnost je kromě filmu ovlivňována také rodinou, školou, církví a dalšími faktory. Jestliže se v roce 1935 Bláha domnívá, že eliminace negativních dopadů filmu na děti může vzejít jedině z proměny postoje filmových podnikatelů orientovaných výhradně na zisk, pak v recenzi z roku 1936 postuluje mimo toho nutnost výroby filmů určených speciálně pro děti a mládež, které by byly „zdravé umělecky, výchovně i hygienicky“, což je požadavek, který rezonuje s dobovým diskursem o školním filmu.<sup>28)</sup> Svůj požadavek podepírá Daleovými údaji o masivní dětské návštěvnosti kina a obsahové závadnosti některých filmů, které zobrazují „sympaticky“ společensky nežádoucí jevy jako násilí, zločin a sex.<sup>29)</sup> A konečně nejucelenější podobu Bláhových myšlenek o vlivu a významu filmu v životě společnosti nalezneme v jeho *Sociologii*. Z velké části se jedná o syntézu jeho dřívějších úvah o filmu, které obohatil o nové poznatky načerpané četbou a usouvztažnil je podle logiky svého aktuálního teoretického východiska tj. sociologického funkcionalismu. Výklad o filmu je proto vzhledem k jeho dominantní, tedy zábavné funkci, zařazen do kapitoly „Zřízení zábavní“ a je mu věnována podkapitola „Problém filmu“.<sup>30)</sup>

24) V této spojitosti je Bláhova sečtělост skutečně dech beroucí, uvážíme-li, že na tuto zdařilou a progresivní disertační práci, kterou pro anglosaskou vědeckou obec objevila Miriam Hansenová až v roce 1983, upozornil již ve 20. letech. Viz J. G r i p s r u d, c. d. (pozn. 19.), s. 207. Současně tak musíme poopravit tvrzení Emanuela Pecky podle něhož „Ze světové sociologické literatury byla u nás známa pouze kniha J. P. Mayera *Sociology of Film*“. Emanuel P e c k a, Česká sociologie a otázka filmu po druhé světové válce (1945–1970). *Iluminace* 2, 1990, č. 2, s. 42.

25) I. A. B l á h a, c. d. (pozn. 22.), s. 119.

26) I. A. B l á h a, c. d. (pozn. 20.), s. 208.

27) Archiv města Brna, fond Q 8 Sociologický průzkum města Brna (1947), inv. č. 1–65, kart. 1–153.

28) I. A. B. [B l á h a], c. d. (pozn. 21.), s. 245. K problematice školního filmu v meziválečném Československu viz Lucie Č e s á l k o v á, Počátky institucionalizace školního filmu v Československu (1919–1936), *Iluminace* 19, 2007, č. 1, s. 209–213.

29) I. A. B. [B l á h a], c. d. (pozn. 21.), s. 245.

30) I. A. B l á h a, c. d. (pozn. 3.), s. 364–370. Vedle filmu je v této kapitole „problematizován“ také sport, tanec, hra, zábava a práce.

Bláha svým funkcionálním přístupem charakterizuje film jako soubor nesteréjně dominantních funkcí, které film plní v životě sociálních skupin. Tyto funkce odvozuje z charakteristických vlastností filmového média a z jeho působení na obecnost a společnost. Na základě toho rozlišuje funkci estetizační, sociálně pedagogickou, kulturně propagační, rekreační, sociálně utvářivou, sociálně kompenzační, sociálně harmonizační a humanizační. Tak například výše odcitovaná pasáž ze *Sociologie dětství* o významu filmu pro proletářské dítě je vlastně obsahovou náplní funkce sociálně kompenzační. Naproti tomu filmy přinášející informace o vědě, výchově, politice či hospodářství zase plní funkci kulturně propagační atd. V zásadě však všechny uvedené funkce zdůrazňují pozitivní dopad filmu na život člověka. A vzhledem k tomu, že Bláha zvolil pro výzkum města Brna právě funkcionální hledisko (podrobněji o tom níže), je pravděpodobné, že za dotazníkovými otázkami na film je tedy možno hledat obsahovou náplň některých z výše uvedených funkcí, třebaže je zároveň nutné mít na paměti přibližně desetiletý časový rozestup mezi výzkumem Brna a sepsáním *Sociologie*, dokončené v roce 1958. Je zajímavé, že ilustruje-li zde Bláha svůj výklad o filmu jak výzkumy staršími (Payne Fund Studies, Altenlohová), tak novějšími (Morin, Young, Mayer, Lazarsfeld), závěry z brněnského výzkumu k tomuto účelu nevyužívá, přestože část výzkumu souvisejícího s filmem byla skutečně zpracována.<sup>31)</sup> Podobný závěr si lze dovodit i ze „Zprávy o činnosti Masarykovy sociologické společnosti v Brně“ sepsané Juliánou Obrdlíkovou, v které se uvádí: „Práce se soustředila na statistické zpracování dotazníků sociologického výzkumu Brna. Z kulturního dotazníku jsou zpracovány otázky týkající se divadla, koncertů, filmů, výstav, novin a rozhlasu.“<sup>32)</sup> Bohužel osud materiálu vzešlého z tohoto zpracování ani Ptáčkův rukopis nám není doposud znám. Archiv města Brna, který v roce 1950 převzal od Sociologického semináře Masarykovy univerzity v Brně materiál z výzkumu, uložil do archivu pouze vyplněné dotazníky. Ostatní písemný materiál v rozsahu 4 fascikulů, který podle archiváře Milana Kroutila obsahoval pouze torza poznámek, byl jako bezcenný skartován.<sup>33)</sup> Souhrnně hodnoceno vychází Bláhova sociologie filmu z přesvědčení, že film je dobově příznačný jev, který je nutno jako takový akceptovat a studovat. Vyzdvihuje jeho všeobecnou srozumitelnost jako projev demokratičnosti, jeho schopnost odrážet dobu a odpovídat jejím potřebám. Vždy především zdůrazňuje jeho kladné aspekty, třebaže nikdy neopomíná upozornit i na problematičnost jeho silného vlivu na diváka a jeho průmyslové podstaty. Přesto u něj nikdy nepřevládá negativistický pohled na film, spíše se snažil podněcovat ke změně poměrů, a to vyhrocenými formulacemi, za kterými šlo tušit Bláhu etika.<sup>34)</sup> Zároveň však film nikdy nezískal významnější místo

31) Bláha v *Rodinné kronice* zmiňuje mezi domácími hosty také svého žáka dr. Ptáčka, „který sice zpracoval jako své doktorské téma část výzkumu města Brna (Brněnský občan a kino), ale poněvadž se svou prací byl hotov až v době, kdy už se sociologické disertace odmítaly, dosáhl doktorátu na fakultě přírodovědecké na téma z kulturní antropologie.“ I. A. B l á h a, *Rodinná kronika*. *Universitas* 36, 2003, č. 4, s. 191.

32) Juliána O b r d l í k o v á, Zpráva o činnosti Masarykovy sociologické společnosti v Brně. *Sociologická revue* 14, 1948, č. 4, s. 232.

33) Milan K r o u t i l, *Inventář fondu Q 8. Sociologický průzkum města Brna (1947)*. Brno: Archiv města Brna 1976.

34) Jiří S e d l á k, *Inocenc Arnošt Bláha jako etik*. Brno: Masarykova univerzita 1991. Habilitační práce.



v jeho publikační praxi, nikdy pro něj nepředstavoval hlavní předmět jeho výzkumné činnosti, vždy s ním pracoval pouze jako s jednou z mnoha dalších volnočasových aktivit, třebaže porovnáním počtu otázek souvisejících s filmem s těmi k jiným zájmům je v žákovském dotazníku z brněnského výzkumu zřejmá prevalence právě těch filmových, což ale už není případ dotazníku pro dospělé. Tady svou roli nejspíš sehrála Bláhova obeznámenost s výzkumy Payneovy nadace, které byly zaměřeny převážně na dětského diváka.

Bláhovým úvahám o filmu nelze připsat obzvláštní originalitu, jsou výsledkem jeho důsledného a systematického studia literatury, avšak právě v tom mohl spočívat jeho význam pro tehdejší výzkumnou činnost v oblasti filmu jako zprostředkovatele zahraničních výzkumných tendencí a inspirátora. Bude však třeba teprve prověřit, z jakých inspiračních zdrojů vzešly sociologické výzkumy filmu na našem území, pakliže se vůbec nějaké uskutečnily. V následující části se proto pokusíme načrtnout obraz sociologického výzkumnictví filmu jako možného kontextu Bláhova brněnského výzkumu filmu.

### **Místo Bláhova výzkumu filmu v dobovém kontextu sociologických prací o filmu**

Omezíme-li se v našem přehledu na výzkumné aktivity zaměřené výlučně na film, pak získáme všehovšudy dvě jména (Miroslav Dismán, Jiří Kolaja) a náš průzkum je tím u konce. Rozšíříme-li však náš okruh zájmu i na takové projekty, které sice film do svého výzkumu zahrnovaly, ale nebyl primárním předmětem jejich zkoumání, nýbrž jen jedním z mnoha zkoumaných jevů, pak se krajina výzkumníky zalidní přece jen o něco více. Nakonec ani Bláhův výzkum města Brna nebyl primárně filmový, a proto je namístě takové rozšíření podniknout.

Následující výčet výzkumných projektů si však nemůže činit nárok na úplnost. V zásadě se v něm omezujeme pouze na období let 1930–1948, přičemž jeho horní hranice je dána změnou politického klimatu a následným přerušením domácí sociologické tradice, dolní hranice se naproti tomu váže k počátku vydávání *Sociologické revue*, která spolu se *Sociálními problémy* pro nás představovala nejvýznamnější informační zdroj. Tato volba vycházela z přesvědčení, že oba hlavní oborové časopisy shodně deklarující úsilí o přinášení nejčerstvějších zpráv o aktuálním dění na poli československé a zahraniční sociologie, mohou poměrně věrně mapovat nejvýznamnější dobové výzkumné aktivity na území tehdejšího Československa.<sup>35)</sup>

Výzkum Miroslava Dismana je v Bláhově *Sociologii* citován jako vůbec jediný domácí projekt vedle řady zahraničních.<sup>36)</sup> Samotný Dismánův text, na který Bláha odkazuje,<sup>37)</sup> však není zprávou o jediném výzkumu, ale o celé sérii výzkumů provedených v letech

35) Neexistence oborového časopisu do roku 1930 obrací pak pozornost k periodikům *Parlament* (1921–1931) a *Sociální revue. Věstník Ministerstva sociální péče* (1920–1938), kde čeští sociologové podle Nešpora publikovali do roku 1930. Viz Z. R. N e š p o r, c. d. (pozn. 17.), s. 399.

36) Srov. I. A. B l á h a, c. d. (pozn. 3.), s. 369.

37) Miroslav D i s m a n, Několik slov o českém pokusu o výzkum stop vlivu divadla, filmu a rozhlasu na naši mládež. *Věstník pedagogický* 19, 1941, č. 5, s. 183–190.

1933–1941, které jsou výsledkem zřejmé snahy o koncepčnější zkoumání v dané době nejrozšířenějších dětských kratochvil tj. četby, filmu, divadla a rozhlasu. Komplexnost celého projektu je zřejmá i z širě používaných výzkumných metod:

Hovoříme s dětmi a s mládeží, s jednotlivci a se skupinami, posloucháme jejich rozhovory, [...] sledujeme reakce mladého obecnstva v divadle, v biografu, před přijímačem, pozorujeme jednotlivce i skupiny dívek a chlapců a pak s nimi hovoříme o tom, co viděli nebo slyšeli. Studujeme dětské dopisy a kresby, rodiče nám bez vědomí dětí dopisují, nebo nám osobně oznamují svá pozorování, studujeme dětské veršíky a pokusy o kritiku [...]. Předkládáme pokusným souborům vybraných dětí nebo náhodnému obecnstvu v divadle a pod. dotazníky, na které nám mládež odpovídá a Český rozhlas nám umožnil zcela novou metodu výzkumu, tajné natáčení rozhovorů s dětmi bez jejich vědomí pomocí náhodně umístěných mikrofónů na zvukový pás, který zaznamenává i náladu shromáždění a umožňuje pak stenograficky rozepsat doslovné znění dětských výpovědí.<sup>38)</sup>

Široký metodologický záběr, četnost výzkumných aktivit, ale také spolupráce s Českým rozhlasem dává tušit silné institucionální zázemí, jehož identifikaci ale text nenabízí. Podobně skoupý je autor článku i co se týče podrobnějších informací o jednotlivých šetřeních. V souvislosti s filmem se odvolává na „náš pokus v Nuslích“,<sup>39)</sup> který ukázal že „dětí na periferii měly větší zájem [...] o biograf, děti ze střední Prahy spíše o divadlo“, na „starší šetření na periferii“, ve kterém 205 dětí z měšťanské školy popisoval zážitky z 50 různých filmů či na „loňská šetření“, v nichž byly děti po zhlédnutí filmu podrobovány interview.<sup>40)</sup>

Dalším výzkumem, tentokrát výlučně zaměřeným na film, je šetření Jiřího Kolaj, které podnikl pro účely své disertační práce nazvané *K problematice filmu* a za spolupráce

38) Tamtéž, s. 184.

39) Tato formulace a pátrání po autorově totožnosti nás přivedly k přesvědčení, že autorovo křestní jméno Miroslav figurující v článku je chybné. Snad se jedná o překlep nebo se Disman v této době takto podepisoval, každopádně zmínka o Nuslích a o Českém rozhlasu nás přivádí k osobnosti českého reformního pedagoga, rozhlasového dramaturga, divadelního a rozhlasového režiséra Miloslava Dismana (1904–1981). Ten působil jako učitel ve 30. letech na Pokusné škole v Praze Nuslích, kde se zabýval vztahem divadla a dětí či problematikou výchovy uměním. V roce 1931 zde založil a vedl Dismanův recitační a dramatický soubor (DRDS), který využíval také pro svou činnost v rozhlasu, kde začal téhož roku pracovat jako dramaturg a režisér školského rozhlasu Radiojournalu. V letech 1952–1962 byl v Čs. rozhlasu šéfrežisérem Hlavní redakce dětí a mládeže. Disman se také podílel na zakládání v Československu prvních divadel orientovaných na dětského diváka (Divadlo mladých diváků a Divadlo Broučků). Z jeho publikační činnosti viz např. Ústřední studovna umění pro mládež: Pokus o celkové řešení otázky umělecké výchovy dětí a mládeže (1946), Rozhlas jako pomocník školy: příspěvek k metodice využití pořadů pro školy a mládež (1964), Cestou k odpovědnosti: Pokus o průzkum vlivu esteticko výchovného působení v DRDS při rozvíjení literární dramatické tvořivosti dětí ve věku od 7 do 15 let v období od května 1933 do května 1969 (1969) aj. K Miloslavu Dismanovi viz Rostislav Běha a I. Kdo je kdo v sedmdesátileté historii Českého rozhlasu. Praha: SRT 1993, s. 59–60; Všeobecná encyklopedie ve čtyřech svazcích. Díl 1, A–F. Praha: Nakladatelský dům OP, 1996, s. 564; viz též pö [Jan Pömerl]: Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století: Disman Miloslav. (online). Dostupné z: <www.libri.cz/database/kdo20/search.php?zp=4&name=DISMAN+MILOSLAV>; cit. 17. 2. 2008.

40) M. D i s m a n, c. d. (pozn. 37.), s. 188–189.

s Výzkumným pedagogickým ústavem Komenského v Brně v prosinci roku 1946.<sup>41)</sup> Jednalo se o rozsahem malý výzkum, který Kolaja náležitě tomu nazývá „pokusem“, a který byl proveden na Reálném gymnáziu v Husovicích a v Králově Poli patrně vždy jen s několika málo třídami.<sup>42)</sup> Třebaže je práce prezentována jako sociologická, sleduje Kolajův experiment více cíle psychologické a jeho závěry jsou tak spíše příspěvkem do problematiky percepce filmu vzhledem k tomu, že srovnává film a čtené slovo z hlediska schopnosti zprostředkovávat informace. Kolajův pokus spočíval v tom, že v jedné třídě byla promítnuta sekvence filmu s určitým obsahem a v druhé třídě byl tentýž obsah sdělen formou čteného slova. Kolaja poté na základě porovnání výsledků zjišťoval, které médium je, co do schopnosti nést informace, efektivnější. Současně s tím experimentoval i s časem. Na Reálném gymnáziu v Husovicích žáci písemně reprodukovali děj vzápětí po zhlédnutí filmové ukázky a po přečtení psaného shrnutí filmového děje, kdežto v Králově Poli se písemná reprodukce uskutečnila až tři dny poté. Z následného porovnání výsledků pak vyplynulo, že v paměti ulpívají vizuální vjemy dlouhodoběji než slovní líčení.<sup>43)</sup>

Podobně komplexní jako výzkum města Brna byl i Bláhův výzkum hornácké vesnice Velká nad Veličkou, na který se spolu s prof. Vladimírem Úlehlou a dalšími spolupracovníky z Masarykovy univerzity připravovali od roku 1927 a který realizovali dvouměsíčním terénním výzkumem v roce 1931 a poté dílčími výzkumnými cestami v následujících letech. Cílem bylo získat ucelený obraz o životě na vesnici a zachytit tradiční zvyky – mimo jiné i pořízením dokumentárního filmu, který byl v roce 1933 uveden do kin pod názvem MIZEJÍCÍ SVĚT. Svě zkušenosti z jeho natáčení shrnuje jedna z účastnic výzkumu, Svatava Pírková, ve studii „Vesnice pod filmovým objektivem“, v níž kromě problematiky postoje vesničanů k filmování (kapitoly „Poměr sedláků k filmování vesnického života“ a „Vesničan jako kinoherec“) pojednává také o jejich vztahu k filmu, a to v méně obsáhlé kapitole „Poměr sedláka k filmu, zvláště selskému“.<sup>44)</sup> Pírková se do vesnice dostává v době, kdy zde teprve 3 roky funguje sokolské

41) Jiří Kolaja (1919–2003) byl studentem sociologického semináře I. A. Bláhy. Bláhův nikdy nepublikovaný rukopis *Sociologie umění* poskytl Kolajově disertační práci teoretické východisko v podobě funkcionálního přístupu, který uplatnil ve snaze definovat vztah filmu a společnosti. Kromě toho staví Kolajova práce na dalších teoretických pilířích, jako je sémiotika filmového znaku a psychologie filmového diváka. Tomu odpovídá také široké spektrum studijní literatury z oblasti psychologie, sociologie a problematiky filmu, a to jak domácí, tak zahraniční. V případě filmu čerpá jednak z domácích publikací vzešlých především z diskursu okolo školního filmu (např. Bohuš Vančo, *Film a škola* /1937/ či Helena Velíšková, *Školní film* /1936/), jednak pracuje s obsáhlou zahraniční bibliografií zahrnující některé monografie okruhu Payne Fund Studies (za všechny např. Herbert Blumer, *Movies and Conduct*); dále knihu Rogera Manvella *Film* (1944), Jacoba Petera Mayera *Sociology of Film* (1946) či výsledky šetření britské organizace Political and Economic Planning *The Factual Film* (1947) aj. Srov. Jiří Kolaja, *K problematice filmu*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita, rok neuveden; nebo srov. t ý ž, *K problematice filmu*. Praha: Československé filmové nakladatelství 1948.

42) V případě Reálného gymnázia v Husovicích Kolaja hovoří o dvou třídách tercie a oktávy, avšak z jeho textu už zcela jasně nevyplývá, zda-li se stejným vzorkem pracoval i na Reálném gymnáziu v Králově Poli, či nikoliv. Viz J. Kolaja, c. d. (pozn. 41.), s. 44.

43) Tamtéž, s. 44.

44) Svatava Pírková, *Vesnice pod filmovým objektivem*. *Sociální problémy* 3, 1934, č. 2, s. 65–79.

kino, které se však netěší valnému zájmu místních obyvatel. Její výzkumná otázka související s problematikou filmové recepce proto vychází ze snahy zjistit příčinu tohoto nezájmu a vysvětlit tak poměr Veličanů ke kinu. Pracuje metodou přímého pozorování, které doplňuje dotazováním, na základě čehož dochází k závěru, že kino nevyhovuje představě těchto vesničanů o pravé zábavě, která spočívá v jejich aktivním účastenství, tak jako jim to umožňuje např. ochotnické divadlo, účast na poutích či na jiné místní zábavě.<sup>45)</sup> Současně s tím je odpuzuje film svou námětovou cizorodostí, což dle Pírkové potvrzuje skutečnost, že nejživěji místní diváci v kině reagovali na krojové filmy z českého venkova, tedy takové filmy, které jsou svým obsahem a prostředím blízké jejich každodennímu životu. Jak shrnuje Pírková, v případě recepce filmů se u obyvatel Velké nad Veličkou „neuplatňuje půvab neznámého a nového“. Takový závěr Pírková podporuje i výsledkem své dotazovací akce, kterou prováděla při projekci reportážního filmu o německých městech, kdy jí „žádný z vesničanů neodpověděl na otázku, zda by se tam chtěl podívat nebo žít, kladně. Všichni projevíli nechuť k městu a způsobu života městských lidí, jako jej podává film.“<sup>46)</sup> Kromě toho autorka také analyzuje pro místní filmové diváky specifickou situaci, která souvisela s projekcí filmu MIZEJÍCÍ SVĚT v místním kině, kdy zaznamenala reakce především těch diváků, kteří se jako „herci“ podíleli na vzniku filmu a měli tímto možnost se konfrontovat se svým vlastním filmovým obrazem.<sup>47)</sup>

Rovněž předpokládáme, že film ze svého výzkumu zcela nevyloučili ani pražští výzkumníci vedení Josefem Králem, kteří v průběhu čtyř let (1933–1937) zkoumali procesy související s poměšřováním pražského okolí, konkrétně deseti obcí ležících na severovýchod od Prahy. Jak uvádí Zdeněk Ullrich, měl výzkum zábavy a trávení volného času na starosti Jan Souček, který zjistil, že „čistě městské zábavy nalézáme jen v 1. pásmu zkoumaných obcí, kde jim holdují zvláště mladí lidé“, naproti tomu „se vzdáleností od města roste zájem o kulturu hlubší a starší“.<sup>48)</sup>

Jan Souček se problematice volného času věnoval i ve svém dalším výzkumu, jehož závěry shrnul ve studii „Zájmy velkoměstských dětí“ přetištěné v *Sociologii a sociálních problémech* na přelomu let 1938/1939,<sup>49)</sup> kterou však přednesl již v červenci 1937 na Kongresu sociologie dítěte v Paříži (jedině na základě těchto údajů pak lze odvodit přibližnou dataci výzkumu – autor samotný ji neprovádí). Cílem výzkumu bylo

Více k výzkumu Velké nad Veličkou srov. t á ž, O studijní expedici do Velké. *Sociální problémy* 1, 1931, č. 4–5, s. 62–371.

45) Tuto svou hypotézu dokládá Pírková zjištěním, že „selská děvčata z této vesnice ve službě ve městě odmítala vždy pozvání do kina; odůvodňovala to tím, že nalézají větší zábavu v sousedském povídání, ve kterém dovedla strávit celá odpoledne i večery“. Tamtéž, s. 78.

46) Tamtéž, s. 78. Pírková, a to je typické pro celý její text, neuvádí údaje o počtu výpovědí, které jí byly podkladem pro její závěry, stejně jako zde zcela chybí podrobnější informace k metodologii výzkumu.

47) Tamtéž, s. 79.

48) Viz Zdeněk U l l r i c h, Sociologické výzkumy skupiny sociálních problémů. *Sociální problémy* 5, 1937, č. 4, s. 316–317. Podrobnější výsledky výzkumu viz Z. U l l r i c h, *Soziologische Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung, Praha 1938*.

49) Jan S o u č e k, Zájmy velkoměstských dětí. *Sociologie a sociální problémy* 6, 1938–1939, č. 1–2, s. 31–38.



poznání vývoje zájmu u dětí a dospívající mládeže za předpokladu, že „zájem je výslednicí individuálních náklonností, disposic a vloh, jakož i působení prostředí a jeho kulturní náplně“. <sup>50)</sup> Výzkumný materiál získával jednak pozorováním žáků doplněným volnými rozhovory, jednak podrobnými interview. Výzkum provedl na dvou měšťanských školách v Praze, a to celkem s 246 žáky ve věku 11 až 16 let obojího pohlaví. Podobně jako jiné výzkumy z našeho přehledu vyvozuje ze svých zjištění závěry o míře oblíbenosti různých volnočasových aktivit. Ze Součkova textu tak vyplývá, že návštěva kina se vedle sportu a četby řadí k nejoblíbenějším dětským aktivitám. Zjišťuje závislost mezi sociálním původem a intenzitou zájmu o film, podobně mezi pohlavím a tím, co děti na filmech zajímá (děj, nebo herci). <sup>51)</sup>

K empirickému výzkumu dětí se Souček znovu vrátil po druhé světové válce, a to v souvislosti se snížením věkové hranice volebního práva na 18 let. Velikost vzorku populace byla nevelká, jednalo se pouze o 32 oktávánů z Prahy, kteří byli ve Výzkumném ústavu pedagogickém podrobeni sérii interview. Takto získaný materiál byl doplněn o 30 zpráv blíže neurčeného typu z několika středních škol Čech a Moravy. Cílem Součkova šetření bylo zjistit názorovou vyspělost studentů. Závěry z tohoto výzkumu pak podal ve studii „Jak se dívají dnešní oktáváni na svět“ zveřejněné v roce 1947. <sup>52)</sup> V ní shrnuje Souček výsledky k filmu pouze jedinou větou: „Pražští oktáváni celkem rádi chodí do divadel a ještě raději do biografů. Filmy se stávají předmětem estetických rozhovorů častěji než knihy nebo jiné umělecké objektivace.“ <sup>53)</sup>

I další šetření, třebaže jen okrajově zkoumající film, se vztahovalo k Praze. Jednalo se o výzkum čtyř předměstských čtvrtí. Byl prováděn Čeňkem Zatloukalem v letech 1937–1938 formou přímého pozorování a interview, přičemž jeho záměrem bylo zjistit podmínky sociální interakce mezi městem a venkovem. <sup>54)</sup> Patrně se nejednalo o příliš rozsáhlý výzkum, neboť autor upozorňuje, že prezentované závěry vzhledem k „početně chudému materiálu“ vyvozuje často spíše ze studia literatury, což je na tvrzeních typu „Film dává sugestivností svých příběhů zapomenouti na všední, denní život [...] Mladé lidi [...] svádí k nápodobě.“ skutečně znát, neboť pouze recyklují všeobecně tradované představy o vlivu a působení filmu. <sup>55)</sup>

Přehlédneme-li tento nepříliš početný soubor výzkumných aktivit – alespoň minimálně se zabývajících filmem – je zřejmé, jak alespoň doufáme, že Bláhův výzkum města Brna je, co do své velikosti a snahy o komplexnost, ale i vzhledem k počtu otázek na film, vyvrcholením výzkumného snažení let předchozích.

50) Tamtéž, s. 32.

51) Tamtéž, s. 34.

52) J. S o u č e k, Jak se dívají dnešní oktáváni na svět. *Sociologie a sociální problémy* 7, 1947, č. 1, s. 27–34.

53) Tamtéž, s. 32.

54) Viz Čeňk Z a t l o u k a l, Periferie velkoměsta. *Sociologická revue* 10, 1939, č. 2–4, s. 172–187.

55) Tamtéž, s. 181.

## Bláhova role ve velkém poválečném výzkumu města Brna

Bláhova role v poválečném výzkumu Brna byla převážně iniciační a organizační. Bláha v průběhu let vybudoval v Brně nejen katedru sociologie, ale dokázal kolem sebe soustředit skupinu svých žáků, kteří se věnovali dalšímu sociologickému výzkumu. Někdy se v této souvislosti mluví o tzv. brněnské sociologické škole. Ačkoli uvedený výzkum nebyl pouze záležitostí Sociologického semináře Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, je velmi pravděpodobné, že byl z velké části proveden právě Bláhovými žáky a spolupracovníky.

Byl to Bláha, který výzkumu vtiskl základní teoretickou perspektivu sociologického funkcionalismu, která je vymezena hned v úvodu vstupní zprávy k výzkumu publikované v *Sociologické revue*: „Město je soubor ne lidí, ale konstelace zřízení a funkcí. [...]. Obsah je dán látkou a funkcemi. Struktura je výsledek procesů asimilačních, integračních, diferenciačních, kooperačních.“<sup>56)</sup>

Otázka vhodnosti funkcionální analýzy města (v Bláhově smyslu) není ani tak problém na poli sociologie města jako spíše úvah metodologicko-filozofických. Můžeme však říci, že Bláhovo založení funkcionální analýzy na rozboru sociálních potřeb je vhodným přístupem při řešení praktických sociálních problémů. Obdobně založenou funkcionální sociologii města pro potřeby sociálního plánování koneckonců pěstovali např. polští sociologové v šedesátých letech.<sup>57)</sup> Analýza nových potřeb a nezbytných funkcí by našla jistě své místo při řešení řady sociologicky významných urbánních problémů, jako je např. rezidenční segregace, revitalizace sídlišť apod.<sup>58)</sup>

Kromě základní perspektivy, která ovlivnila konstrukci dotazníku a vystoupila by ještě zřetelněji i v interpretaci výsledků, poskytl Bláha výzkumu svým zaštitěním status, coby krok ke zvýšení návratnosti dotazníků, a snažil se i o jeho adekvátní mediální prezentaci na veřejnosti. I přes dobře promyšlené přípravné kroky však došlo podle Ivana Gaďourka ke kritice výzkumu ze strany pravicového tisku (výzkum byl napaden jako nástroj komunistů ke kontrole lidí) a k následné mediální přestřelce,<sup>59)</sup> která otřásla veřejnou důvěrou k výzkumu a nepochybně se odrazila i na kvalitě dat, protože snížila ochotu respondentů pravdivě odpovídat na choulostivější otázky (např. výše příjmu) a nebo úplně odradila od účasti na výzkumu.

Druhým a daleko závažnějším problémem byl politický vývoj po politickém puči v únoru 1948. Sociologie byla označena za buržoazní pavědu a na jistou dobu byla její institucionální existence znemožněna (došlo ke zrušení sociologických pracovišť i výuky oboru) a analytická práce na sesbíraných datech byla odložena na neurčito.

56) I. A. B l á h a, Město. Výzkumný plán. *Sociologická revue* 15, 1949, č. 1–3, s. 33.

57) Jiří M u s i l, Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000. *Sociologický časopis* 39, 2003, č. 2, s. 151.

58) Určitý přehled nových urbánních problémů v České Republice viz Michal I l l n e r, Úvodem k monotematickému číslu Soudobé město v měnící se společnosti. *Sociologický časopis* 39, 2003, č. 2, s. 132–135 a viz též Pavla H o r s k á – Eduard M a u r – Jiří M u s i l, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha – Litomyšl: Paseka 2002, s. 298–331.

59) Srov. Ivan G a ě o u r e k, *Cestou Komenského. Vzpomínky z mládí účastníka třetího odboje*. Brno: Barrister a Principal 2006, s. 74–76.

Publikování se tak dočkala jen jediná stať Jiřího Vysloužila „Hudební zájmy občanů Brna“ psaná na základě sesbíraných dotazníků a zveřejněná v roce 1949 v *Sociologické revue*.<sup>60)</sup>

### Možnosti a meze existujících dotazníků z poválečného výzkumu Brna

Při posuzování využitelnosti dochovaných dat je třeba vzít v úvahu dva typy problémů. 1. jde o otázky týkající se celkového designu výzkumu; 2. je třeba zhodnotit konstrukci samotného dotazníku.

Vzhledem ke zmiňovanému politickému vývoji a odložení interpretace výzkumu na neurčito se ztratily i důležité průvodní informace nejen např. o konkrétních cílech výzkumu, ale také cenné údaje o způsobu výběru respondentů a technice sběru dat. Zejména chybějící údaje o konstrukci vzorku omezují možnost určit jeho reprezentativnost – tj. nakolik je možné zobecňovat zjištění z dotazníků na základní soubor, v tomto případě na brněnské obyvatele.<sup>61)</sup>

Ze znalosti stupně rozvoje kvantitativních metod v tehdejší době a jejich rozšíření v české sociologii se lze pouze dohadovat, že dotazníky byly distribuovány pravděpodobně tak, aby pokryly plošně celé Brno a snad ještě i základní stratifikační strukturu obyvatelstva. V otázce velikosti vzorku se jedná o výzkum v době, kdy se ještě stále hledělo spíše na množství dat než na matematicky vyjádřitelnou reprezentativnost vzorku – tj. nepřihlíželo se k metodě náhodného výběru respondentů a technice sběru dat. Na druhou stranu v publikované stati „Hudební zájmy občanů Brna“ jsou již počítány korelace, což svědčí o používání statistických metod na úrovni tehdejšího sociálněvědního bádání v USA, které byly díky rakouskému emigrantovi P. F. Lazarsfeldovi v otázce kvantitativních sociologických metod nejdále.<sup>62)</sup>

Dnes lze udělat v případě využití dotazníků pro kvantitativní analýzu tzv. dovážení, tj. srovnání na základě existujících statistik, které nám umožní zjistit, jak vypadala tehdejší sociální struktura Brna podle vybraných kritérií (např. podíl mužů a žen, podíl úřednictva, žáků určitého typu škol, poměrná velikost městských čtvrtí, atd.), s tím, že jejich volba bude záviset na cílech výzkumu. Neadekvátně zastoupeným kategoriím je pak možné uměle zvýšit „váhu“, tj. relativní zastoupení.

Druhý typ problémů, s nimiž se budoucí analýza bude muset vypořádat, je konstrukce samotných dotazníků. Na první pohled je zarážející neanonymnost dotazníků určených žákům, kde bylo nutné vyplnit jméno, datum narození, bydliště i navštěvovanou

60) Jiří V y s l o u ž i l, Hudební zájmy občanů Brna. *Sociologická revue* 15, 1949, č. 1–3, s. 58–67.

61) Kritéria reprezentativnosti ideálně splňuje vzorek vybraný náhodným výběrem, v němž všechny prvky populace (základního souboru) mají stejnou šanci být vybrány. Pro takový způsob výběru je nezbytné mít úplný seznam jednotek (např. brněnských obyvatel) a z něj náhodně, např. pomocí náhodně generovaných čísel, vybrat vzorek. Statisticky (tj. matematicky) vyjádřitelná míra reprezentativnosti závisí potom na velikosti vzorku. Některé průvodní informace k brněnskému výzkumu by šly snad zjistit od žijících členů Bláhova sociologického semináře.

62) Srov. J. V y s l o u ž i l, c. d. (pozn. 60.).

školní třídu. U těchto dotazníků je nutné počítat s prezentací a stylizací respondentů a podle toho přistupovat k interpretaci odpovědí.

Kriticky se bude třeba vyrovnat s řazením a konstrukcí otázek. Např. formulace otázek č. 43 a 44 dotazníku typu C na čtenářskou aktivitu je poměrně nešťastná: formulace otázky „Jak často [si půjčujete knihy v knihovně]?“ a „Kolik [si jich půjčujete]?“ umožnila odpovědi „velmi často“ a „hodně“.<sup>63)</sup> Daleko lepší formulace by byla: Zkuste si prosím vzpomenout, kolikrát jste byl za poslední měsíc ve veřejné knihovně? a Pokuste si prosím vzpomenout a vyjmenovat (delší názvy zkráceně), které knihy jste si tam vypůjčil? Je pravděpodobné, že někteří respondenti, od jejichž rolí se očekává zájem o kulturu, se mohou cítit otevřeným přiznáním, že do knihovny vlastně nechodí, ohrožení a budou mít větší tendenci zkreslovat odpověď, než by tomu bylo při pouhém udání počtu návštěv nebo výčtem knih, který je skutečně donutí zamyslet se nad tím, kolik knih vlastně přečetli. Stejně obezřetně je třeba přistupovat k otázkám neanonymních žákovských dotazníků věnovaných hodnocení učitelů a vlastní poslušnosti v domácnosti. V dotazníku, který rozdává třídní učitel a na kterém je plné jméno, datum narození a bydliště, by málokdo na přímou otázku „Poslechl jsi napomenutí [rodičů]?“ nebo „Vzdoroval jsi jim?“ odpověděl, že zásadně napomenutí rodičů nedbá a vzdoruje jim.<sup>64)</sup> Stručně řečeno, je třeba zvážit, co vlastně daná otázka měří – zda zjišťuje reálné nebo očekávané chování, zda není dvouhlavňová, zda se nemohl respondent cítit ohrožen a podobně.

Uvedená kritika ovšem neznamená, že dochovaný výzkum je bezcenný. Naopak, vzhledem k velkému množství otázek je nepochybně dobrým zdrojem dat pro celou řadu výzkumů, včetně těch zaměřených na kulturu či speciálně na filmovou recepci. Ovšem jenom přípravná práce, to jest převedení dotazníků do digitální podoby a datové matice, případné dovážení vzorku a určení jeho reprezentativnosti, představuje rozsáhlý úkol a předpokládá značné zkušenosti nebo týmovou spolupráci.

Bez těchto vstupních úprav je v současné době hodnota výzkumu na úrovni ankety a podle toho je třeba s ním pracovat. Z ankety se dozvíme, jaká informace v dané populaci existuje, ale už nám neposkytne statisticky vyjádřitelnou jistotu, že neexistuje jiný další názor, ani jaké je rozložení nalezené informace v populaci. Proto jsou ve stávajícím stavu dochované dotazníky vhodné spíše ke kvalitativní analýze odhalující typické odpovědi a hledající typická spojení různých odpovědí. K tomu lze jistě využít i formální (statistické) techniky kvantitativního výzkumu. Takováto analýza jde však již mimo rámce předkládané statě a je úkolem jiných výzkumů a textů, než je tento, který k nim poskytl, jak alespoň doufáme, určité vodítko.

63) Srov. např. Dotazník č. 3-1232, Dotazník C. Archiv města Brna, fond Q 8 Sociologický průzkum města Brna (1947), inv. č. 66 (Dospělí – anonymní), kart. 154, nebo níže zveřejněný dotazník dospělého respondenta.

64) Srov. např. Dotazník – Josef Šilhavý. Archiv města Brna, fond Q 8 Sociologický průzkum města Brna (1947), inv. č. 61, kart. 131, Reálné gymnázium Na Poříčí, třída 3.B, s. 9, nebo níže zveřejněný žákovský dotazník.



**Mgr. Dušan Janák (1979)**

Je doktorandem katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Zabývá se dějinami sociologického myšlení (tématem jeho disertace je sociologie I. A. Bláhy), sociální filozofií a filozofií sociálních věd. V těchto oblastech publikoval několik článků a statí v odborných časopisech.

(Adresa: 16938@mail.muni.cz)

**Olga Buchtíková (1979)**

Studuje teorii a dějiny filmu a audiovizuální kultury na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity.

(Adresa: 64509@mail.muni.cz)

**Citovaný film:**

*Mizející svět* (Vladimír Úlehla, 1933).

SUMMARY

URBAN AND FILM SOCIOLOGY

*Inocenc Arnošt Bláha and His Role  
in the Survey of Brno after Second World War*

Dušan Janák – Olga Buchtíková

The following text deals with the urban sociology in the work of In. A. Bláha – the founder of the Brno's department of sociology. Bláha's sociology of the city is a pioneering work in the context of Czech sociology and an original contribution to the world sociological theory of the city. His work presents the first Czech empirical research of the city as well as the first Czech urban sociological theory and his sociological functionalism is an original theoretical approach to the study of the city. At the end of the text is focus on Bláha's sociological reception of motion pictures and the value of Bláha's survey in Brno after second world war.

Translated by Dušan Janák